

Moet de democratie zelf fundamentalistisch worden om het fundamentalisme te kunnen bestrijden?

Peter Derkx

spreken en wat fundamentalisme is. Daarna wordt kort ingegaan op hoe een democratische samenleving met fundamentalisten zou moeten omgaan.

Politici over fundamentalisme

De term 'fundamentalisme' wordt in zeer diverse contexten gebruikt: religieus, politiek, wijsgerig, enzovoort. En ook in dezelfde setting lopen de betekenissen uiteen. In zijn bijdrage aan het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2004*¹ stelt Thijs Wöltgens, oud-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de PvdA, dat de kern van fundamentalisme bestaat uit een dualistisch wereldbeeld waarin geen grijs tinten voorkomen maar alleen zwart en wit, waarin onbetwijfelbaar vaststaat wat voor iedereen goed en kwaad is, en waarin pluriformiteit dus wordt afgewezen. Fundamentalisme verandert andersdenkenden en politieke tegenstanders in vijanden en daarna is bijna alles jegens hen goorloofd. Wöltgens:

'Vijandschap is het einde van de basisconsensus waarop de democratie berust. Vijandschap verandert verkiezingen in een burgeroorlog. Vijandschap zoekt een slagveld in plaats van een parlementair debat. Dat is de reden waarom onze parlementaire democratie zelfs het fundamentalisme van CPN, SGP en de NSB heeft verdragen.

Het primaat van de politiek betekent dus niet dat de scheiding van kerk en staat gezien moet worden als een onderschikking van de kerk aan de staat. Zo'n onderschikking maakt religie tot een staatszaak, met als uiterste consequentie een staatsgodsdienst. Deze ontwikkeling is volop gaande. De bemoeienis van de overheid met normen en waarden is een symptoom van de sluipende ontwikkeling naar een soort civiele religie, waaraan ieder moet meedoen wil hij nog als goede vaderlander gelden.²

Dit vindt Wöltgens een bedenkelijke ontwikkeling. Het is een grondwettelijk recht om je buiten de 'overlapping consensus' van redelijke levensbeschouwingen te stellen. De Verlichtingsfundamentalisten (hij gebruikt dit woord zelf niet, maar heeft het over 'de nieuwe Jacobijnen') doen alsof dat recht niet bestaat. Ze creëren de nieuwe politieke scheidslijn van autochtoon versus allochtoon, verlicht versus onverlicht, ingeburgerd versus niet-ingeburgerd. De nieuwe scheidslijn overstemt de oude tegenstellingen tussen kapitaal en arbeid, tussen arm en rijk en tussen overheid en markt. Om iedereen zich aan de Nederlandse waarden en normen te laten houden, moeten de wetgevers en bestuurders hard optreden en ook niet schromen om het met de principes van de rechtsstaat op een akkoordje te gooien, de privé-sfeer aan te tasten en geweld te gebruiken. Op deze manier maken volgens Wöltgens de

Verlichtingsfundamentalisten het primaat van de politiek tot een ondemocratische dictatuur van de meerderheid. De scheiding van kerk en staat maken ze tot een onderschikking van kerk en geloof aan de staat en diens levensbeschouwing. Wöltgens meent ook dat de op deze manier zelf fundamentalistisch geworden overheid fundamentalisme aanwakkert onder gestigmatiseerde minderheden. In dit repressieve klimaat kunnen zij nauwelijks anders dan hun afwijkende identiteit en ‘achterlijkheid’ trots cultiveren. Een democratische overheid hoort de pluriformiteit van de samenleving als normaal te beschouwen en ‘onverlichten’ niet als vijanden uit te sluiten. Ieder fundamentalisme is volgens Wöltgens strijdig met democratie als normatief beginsel. Fundamentalistische en andere ondemocratische stromingen moeten echter op democratische wijze bestreden worden. Iemand als het vvd-Tweede-Kamerlid Ayaan Hirsi Ali, die leerlingen op een islamitische school de keuze opdringt tussen Allah of de Grondwet, stelt religie gelijk aan fundamentalisme en maakt van de politieke democratie een rivaliserende antigodsdienstige levensbeschouwing. Een overheid die Hirsi Ali’s lijn overneemt – en Wöltgens ziet daar dus de tekenen van – kiest zo zelf voor een levensbeschouwing, die van het Verlichtingsfundamentalisme, en schendt daarmee de scheiding van kerk en staat.

CDA-minister van Justitie Piet Hein Donner hanteert een heel andere betekenis van ‘fundamentalisme’. In een interview in *NRC Handelsblad* zegt hij dat hij fundamentalisme niet strijdig acht met democratie. Democratie is een mechanisme, een instrument om geweld te voorkomen en fundamentalisten met elkaar samen te laten leven:

‘Fundamentalisme is tot op zekere hoogte eigen aan ieder mens. (...) Het gaat er niet om fundamentalisme als gevaar te zien, het is een kwestie van leren omgaan met de verscheidenheid in fundamentalismen die je nou eenmaal hebt. Er is geen lol aan een samenleving waarin iedereen hetzelfde fundamentalisme aanhangt.’³

Democratie eist van nieuwe soorten fundamentalisten die Nederland binnenkomen, dat ze in conflicten met andersgelovigen aanvaarden dat er ook andere fundamentalismen zijn. Ze mogen wel voor hun geloof opkomen, maar ze moeten de gelijkwaardigheid van mensen erkennen en geweld afzweren als middel om hun gelijk te halen. Dat kan inhouden dat ze zich aanpassen, dat hun identiteit verandert, maar dat soort ontwikkeling is normaal. De hele geschiedenis is één proces van aanpassing en daarbij blijven er fundamentele levensbeschouwelijke verschillen bestaan tussen mensen. In een toespraak van 20 september 2004⁴ stelt Donner dat de scheiding van kerk en staat inhoudt dat ze elk hun eigen gezag op eigen terrein hebben. Maar ze hebben elkaar ook nodig omdat alle politiek levensbeschouwelijke uitgangspunten heeft en het effectief functioneren van de overheid slechts korte tijd op dreiging en geweld kan berusten. De duurzame uitoefening van overheidsgezag vergt een fundament van gedeeld geloof, waarden en traditie, en een zekere mystiek. Daarbij gaat het niet alleen om hoe we samenleven (om kwesties van fatsoen, ethiek, de behoefte aan gezag en een goed voorbeeld), maar ook om waartoe we samenleven (mikkend op een zo groot mogelijke individuele vrijheid of op deugden en gemeenschapszin of op een bepaalde combinatie daarvan) en waarom (welk mens- en wereldbeeld en welke uitgangspunten van goed en kwaad spelen op de achtergrond?). Donner doelt met ‘geloof’ ook op het geloof van agnosten en atheïsten:

‘Het moderne wereldbeeld berust niet op een godsgeloof, maar het is niet minder een geloof. Het geloof dat er geen andere werkelijkheid is dan de tastbare mensenwerkelijkheid; het geloof dat mensen gelijk zijn en dat een bestaan in vrijheid het paradijs achter en voor ons is. (...) (G)eloof – zekerheid omtrent existentiële uitgangspunten die men niet kan zien of bewijzen – is algemeen en onvermijdelijk. Ieder mens heeft een visie op de zin van het leven; op de plaats van mensen in de natuur en op hun verhouding tot andere mensen; op vragen van wat waarheid en werkelijkheid is. (...) De zekerheid dat het leven geen zin heeft, is evenzeer een kwestie van geloof als de zekerheid dat dit wel zo is; de erkenning dat er een God is en een werkelijkheid achter de tastbare, rationele realiteit berust evenzeer op geloof als de ontkenning daarvan.’⁵

Het uitgangspunt dat geloof een privé-zaak is die niet in de politiek thuishoort, behelst daarom volgens Donner een drogredenering. Het is blinde arrogantie als mensen denken dat ze op grond van hun algemeen geldige, objectieve kennis en deskundigheid weten wat goed is voor de samenleving. Ze vinden de eigen politieke vooronderstellingen zo vanzelfsprekend, dat ze niet meer zien dat kennis en kunde alleen in combinatie met die geloofswaarheden tot beleidskeuzes leiden.⁶

Het grote verschil tussen Wöltgens en Donner is dat voor Donner al sprake is van fundamentalisme als mensen onvermijdelijk fundamentele levensbeschouwelijke uitgangspunten huldigen die niet bewijsbaar (noch weerlegbaar) zijn, terwijl Wöltgens pas spreekt van ‘fundamentalisme’ als die uitgangspunten met een dusdanig grote zekerheid worden aangehangen

Minister Donner van Justitie wordt in de Tweede Kamer stevig aan de tand gevoeld over zijn voorstel om godslastering strafbaar te stellen, 16 november 2004 [Foto: ANP].

dat andersdenkenden en een pluriforme samenleving worden afgewezen en bestreden. Fundamentalisme is voor Donner een normaal menselijk verschijnsel waar op zich niets mis mee is. De uitdaging voor de politiek is om het vreedzaam bestaan van verschillende fundamentalismen naast elkaar te bevorderen en te organiseren. Voor Wöltgens is fundamentalisme iets dat per definitie moet worden bestreden, maar wel op een manier die binnen een democratische rechtsstaat past. Voor Donner is elke levensbeschouwing fundamentalistisch, terwijl Wöltgens het funest vindt dat Hirsi Ali islam en fundamentalistische islam – of zelfs religie en fundamentalisme – aan elkaar gelijkstelt. Islam en andere religies kunnen de pluriformiteit van de democratische samenleving volgens Wöltgens heel goed accepteren, terwijl de fundamentalistische vormen van islam, christendom, nationalisme en socialisme een totalitaire, uniforme samenleving nastreven. Verlichtingsfundamentalisme deugt volgens Wöltgens niet omdat het fundamentalisme is. Donner verwijt de Verlichtingsfundamentalisten dat ze andere fundamentalismen bestrijden, maar hun eigen fundamentalisme niet inzien.

⦿ VVD-coryfee en voormalig Europees commissaris Frits Bolkestein is het met beiden oneens. Op 1 juli 2005 heeft hij een lezing gehouden onder de titel 'Enlightenment fundamentalism', waarin hij in navolging van de filosoof Herman Philipse 'Verlichtingsfundamentalisme' een *contradictio in terminis* noemt.⁷ De kern van de Verlichting is het uitgangspunt dat denken geen autoriteit boven zichzelf erkent en geen enkel dogma accepteert. Omdat elk fundamentalisme op een dogma berust, kan Verlichtingsfundamentalisme volgens Bolkestein dus niet bestaan. Dit lijkt aannemelijk, maar het is toch iets te gemakkelijk gereceneerd. Het is heel goed mogelijk dat mensen die als uitgangspunt hebben dat ze kritisch en onafhankelijk willen denken, dat niet waarmaken en in feite toch dogmatisch denken. Of mensen die enthousiast zijn over de Verlichting hun ideaal ook realiseren, is geen kwestie van logica maar van psychologie, context, karakter en inspanning.

⦿ Er zijn inderdaad aanwijzingen dat zich in de Verlichtingstraditie plaatsende atheïsten als Philipse, Hirsi Ali en Cliteur in de hitte van de strijd af en toe nogal dogmatisch opereren. Zij hebben kritiek op godsdienst waarin thora, bijbel, koran, paus of traditie een zodanige status hebben, dat het zelf denken van gelovigen in de knel komt. Dat soort godsdienst bestaat helaas nog steeds. Dat is het gelijk van bovengenoemde atheïsten. Zij concluderen echter ten onrechte – en daar windt Wöltgens zich over op – dat jodendom, christendom en islam daarmee volledig gedekt zijn en dat iedere jood, christen of moslim dus zelf niet meer kritisch nadenkt of zijn of haar denken bij voorbaat beperkingen oplegt. Kritisch denken heeft veel Europeanen na de achttiende eeuw en vooral na 1860 inderdaad afscheid doen nemen van het joodse of christelijke geloof, maar kritisch denken heeft bij veel anderen geleid tot een redelijker godsdienst met minder bijgeloof.⁸ Het is nog steeds geen uitgemaakte zaak dat de doorwerking van de Verlichting, zelf kritisch denken op basis van rede en ervaring, uiteindelijk zal leiden tot het verdwijnen van alle godsdienst. Bovendien – en dat is Donners belangrijkste punt – kan niemand denken zonder uitgangspunten, zonder een aantal gedachten die, althans voorlopig, in de praktijk als waar worden aangenomen. Dat soort uitgangspunten hebben Hirsi Ali, Bolkestein, enzovoort ook, en in die zin heeft hun denken ook vooronderstellingen of fundamenten.

⦿ Mijn voorlopige conclusie is dat Bolkestein met 'fundamentalisme' vooral 'dogmatisme' bedoelt. Voor Wöltgens is fundamentalisme eveneens een kwestie van dogmatisch denken en geen twijfel toestaan, maar ook van zwart-witdenken het afwijzen van een pluriforme

samenleving. Donner bedoelt met 'fundamentalisme' niet een bepaalde groep mensen te onderscheiden van anderen. Alle mensen zijn gelovigen in die zin dat ze uitgangspunten of fundamenteen hebben die niet te bewijzen zijn. Donner vindt fundamentalisme niet bedenkelijk of verwerpelijk. Hij heeft geen probleem met fundamentalisten, maar met Verlichtingsfundamentalisten, omdat die hun eigen fundamentalisme ontkennen en op grond daarvan een hogere status voor hun inzichten claimen.

Wetenschappers over fundamentalisme

Tot nu toe hebben we Nederlandse (oud-)politici aan het woord gelaten. Fundamentalisme wordt echter al jaren ook door wetenschappers bestudeerd. Het meest ambitieuze wereldwijde onderzoek is tussen 1988 en 1995 uitgevoerd onder auspiciën van de American Academy of Arts and Sciences. In *Strong religion. The rise of fundamentalisms around the world*⁹ uit 2003 bespreken Gabriel A. Almond, R. Scott Appleby en Emmanuel Sivan de resultaten van dit grote project in de context van de situatie na 11 september 2001. Bij de hierna volgende beschrijving van de kenmerken van fundamentalisme baseer ik mij vooral op hun boek (in het bijzonder p. 92-104).

Fundamentalistische bewegingen ontstaan als een reactie op en een verdediging tegen de processen van secularisatie en modernisering en de gevolgen daarvan (zoals pluralisme, relativisme, de zogenaamde scheiding van kerk en staat¹⁰ en nationalisme), waar de grotere religieuze gemeenschap van doordrongen is geraakt. Fundamentalisme is een militante poging om de uitholling, marginalisering en verdwijning van de 'ware religie' tegen te gaan. Fundamentalisme heeft dus altijd een religieus uitgangspunt, maar is vanwege zijn doel ook altijd verstrengeld met politieke activiteiten. De drie belangrijkste vijanden die door fundamentalisten worden bestreden, zijn meestal het lauwe of corrupte religieuze establishment dat de eigen traditie verkwanselt, de seculiere staat die alle levenssferen binnendringt en de gesecculariseerde *civil society* met zijn verderfelijke media, vrijwilligersorganisaties, politieke partijen en scholen.

Fundamentalisme is niet zomaar verzet tegen modernisering om de godsdienst te redden. Fundamentalisme is selectief op diverse manieren. Het verdedigt niet de religieuze traditie zonder meer, maar selecteert er bepaalde aspecten uit en geeft die een nieuwe vorm. Het kiest daarbij vooral die aspecten uit die de fundamentalisten van de hoofdstroom der slappe gelovigen onderscheiden. Fundamentalisten betogen dat het in deze crisistijd niet genoeg is om 'alleen maar' conservatief of traditioneel te zijn. Fundamentalistische bewegingen gaan ook selectief om met de vijand. Bepaalde aspecten van de moderniteit worden omarmd en effectief gebruikt, zoals radio, televisie en internet. En bepaalde aspecten van de moderniteit en de seculiere staat worden uitgekozen om zich speciaal tegen te verzetten: bijvoorbeeld de toeristenindustrie in Egypte, abortus provocatus in de Verenigde Staten, ongesluisde vrouwen in Algerije en 'land voor vrede' in Israël.

Fundamentalisten hebben een levensbeschouwing die in moreel opzicht dualistisch of manicheïstisch genoemd kan worden. De werkelijkheid wordt zonder compromis verdeeld in de wereld van het licht, de geest en het goede en de wereld van het donker, de materie en het kwaad. Uiteindelijk zal het licht zegevieren. Voor fundamentalisten is de wereld buiten de eigen enclave bezoedeld, zondig en verdoemd; de eigen groep vertegenwoordigt een zuivere 'rest'. Vaak is het fundamentalistische dualisme sterker gericht tegen 'afdwalende' gelovigen uit de eigen traditie dan tegen atheïsten, agnosten en leden van concurrerende religies.

Fundamentalisten gaan uit van de absolute, onfeilbare en onbetwifelbare geldigheid van de 'fundamenten' van hun traditie. Hermeneutische methoden (filologisch en historisch), ontwikkeld door gesecculariseerde wetenschappers, worden afgewezen: die gelden niet voor heilige teksten en tradities. Dit wil niet zeggen dat er helemaal geen meningsverschillen over interpretatie zijn in fundamentalistische kring, maar fundamentalisten hebben hun eigen interpretatiestrategieën, waaronder 'versterkte' en 'verbeterde' traditionele benaderingen. Fundamentalistische interpretatiestrategieën hebben de functie om het absolute en onveranderlijke karakter van de heilige tekst of traditie te bewaren en te benadrukken en ze worden vaak uitgedragen door een charismatische leider. Fundamentalisten interpreteren hun traditie (dat is onvermijdelijk), maar ze hebben de neiging dat te ontkennen.

Fundamentalistische bewegingen hebben door God 'gekozen' of 'geroepen' leden. Sommige bewegingen verdelen hun aanhangers in een binnenkring van gekozenen en een buitenkring van sympathisanten. De fundamentalistische enclave mag zijn leden dan geen aantrekkelijke materiële beloningen in het vooruitzicht kunnen stellen, het geloof in een goddelijk mandaat en een speciale status voor de gekozenen verschaffen de leden van de binnenkring een geweldige spirituele en psychologische kick en versterken de onderlinge solidariteit. De 'ware gelovigen' besteden veel energie aan het beschermen van hun uitverkiezing en dus aan het versterken van de grenzen tussen insiders en outsiders.

Scherpe grenzen tussen de geredden en de zondaars is inderdaad een van de meest algemene kenmerken van fundamentalistische bewegingen. De metafoer van een scheidsmuur en andere metaforen worden volop gebruikt. Het handhaven van een duidelijke eigen identiteit in een vaak verleidelijke open samenleving is een centraal thema van fundamentalisten. De grenzen tussen de eigen belegerde enclave en de buitenwereld kunnen op diverse manieren worden aangegeven en afgedwongen, bijvoorbeeld door kenmerkende muziek, kledingvoorschriften en door gedetailleerde regels betreffende drinken, de opvoeding van kinderen en de omgang tussen jongens en meisjes, mannen en vrouwen.

Het huidige conflict tussen fundamentalistische en gematigde oriëntaties op godsdienst, politiek en samenleving is niet een *clash of civilizations*, maar eerder een botsing *binnen* beschavingen over de inhoud van die beschavingen. De massa van de joodse, christelijke en islamitische gelovigen beschouwt zichzelf als orthodox genoeg en is van oordeel dat de fundamentalisten uit hun traditie de 'fundamenten' van hun geloof vervormen en volstrekt verkeerd interpreteren. Onder dit debat tussen fundamentalisten en *mainstream*-gelovigen over de interpretatie van heilige geschriften en geloofsleer liggen tegenstellingen die voor de sociale identiteit van mensen nog fundamenteler zijn. Tot de belangrijkste daarvan behoren die betreffende de rol van vrouwen in een patriarchale samenleving, de wenselijkheid en levensvatbaarheid van een patriarchale samenleving zelf en de betekenis van mensenrechten binnen de eigen geloofsgemeenschap.¹¹ Een fundamentalistische beweging wordt dus ook gekenmerkt door de idealisering van een patriarchale autoriteit als een door God gewilde norm en door een patriarchale agenda.¹²

Het gebruik van geweld bij het verdedigen en uitbreiden van het geloof en de geloofsgemeenschap is geen noodzakelijk kenmerk van fundamentalisme. Niet alleen fundamentalisten en *mainstream*-gelovigen onderscheiden zich op dit punt, maar ook fundamentalisten onderling. Fundamentalisten zijn altijd militant in die zin dat ze niet bang zijn om zich principieel uit te spreken tegen de hen omringende en dominant aanwezige moderne samenleving. Fundamentalisten zijn echter niet altijd gewelddadig. 'Ganz im Gegenteil

vindt men in fundamentalistische Lager vele Groepen, die quietistisch of gar pazifistisch sind.¹³ De verleiding om de waarheid zoals zij die zien door te drukken mag vaak aanwezig zijn, fundamentalisten aanvaarden ook vaak dat dat er niet in zit en dat daar een grens ligt die ook zij niet moeten oversteken. Veel fundamentalisten willen de hele wereld veroveren, maar veel andere trekken zich in hun eigen wereld terug. Fundamentalisten zijn tegen een pluriforme samenleving, maar zelfs de wereldveroveraars onder hen kunnen in de praktijk vaak niet anders dan het bestaan ervan 'voorlopig' accepteren en ermee omgaan.

Als we nu opnieuw bekijken wat Wöltgens en Donner over fundamentalisme zeggen, dan zien we dat Donner het over iets heel anders heeft dan de wetenschappers die fundamentalisme bestuderen. Het heeft niet zo veel zin om te zeggen dat Donner het woord 'fundamentalisme' verkeerd gebruikt. Hij mag die term uiteraard gebruiken zoals hij dat wil. Een definitie is niet juist of onjuist, maar meer of minder vruchtbaar voor een goed gesprek. Als het gesprek gaat over hoe een democratische samenleving zou moeten omgaan met fundamentalistische joden, christenen en moslims, lijkt mij de zojuist gegeven wetenschappelijke omschrijving van fundamentalisme een beter uitgangspunt dan dat van Donner. De omschrijving van Wöltgens blijkt deels overeen te komen met de wetenschappelijke omschrijving. Wöltgens noemt de afwijzing van een pluriforme samenleving, het dualistische zwart-witdenken over goed en kwaad en de absolute, twijfel niet toelatende zekerheid van het fundamentalisme. Wat niet overeenkomt is dat voor de wetenschappers fundamentalisme altijd per definitie religieus is. Wöltgens noemt als voorbeelden van fundamentalisme niet alleen de SGP, maar ook de NSB en de CPN en hij waarschuwt voor democratisch fundamentalisme en (impliciet ook voor) Verlichtingsfundamentalisme. Nu zit hier wel een serieus probleem achter. Wöltgens heeft het over 'politieke religie' en er bestaan inderdaad boekenkasten vol over *civil religion*. Bovendien is hij zeker niet de enige die in het nationaal-socialisme en communisme religieuze trekken ziet. Het lijkt erop dat Wöltgens toch ook van mening is dat fundamentalisme altijd een vorm van religie betreft, maar dat hij religie ruimer opvat. Misschien wel op de manier waarop Donner 'levensbeschouwing' bespreekt. Nederland is ook een land waarin de idee van een atheïstische levensbeschouwing, bijvoorbeeld een humanistische, veel meer geaccepteerd is dan in de Verenigde Staten en veel andere landen. Niet in de laatste plaats omdat het verschijnsel er naar verhouding ook veel meer voorkomt. Het belangrijkste verschil tussen de manier waarop Wöltgens het woord 'fundamentalisme' gebruikt en de manier waarop wetenschappers dat doorgaans doen, is uiteindelijk dat voor de laatsten fundamentalisme altijd religieus geïnspireerd verzet inhoudt tegen de modernisering en secularisatie van de samenleving. Het is mijns inziens niet zo zinvol om te spreken van 'Verlichtingsfundamentalisme' en ook niet om de vraag te stellen of een democratische overheid in een moderne samenleving 'fundamentalistisch' mag of moet worden. Als we dat toch doen, stappen we in elk geval over van het ene soort fundamentalisme naar een heel ander.

Hoe dan ook, in het slot van deze bijdrage heb ik het over fundamentalisme als het verschijnsel zoals dat door godsdienst-, cultuur- en sociale wetenschappers wordt omschreven, inclusief het punt van de patriarchale agenda.

Hoe moet een democratische overheid met fundamentalisme omgaan?

De afwijzing van de seculiere staat, van de scheiding van kerk en staat en van de pluriforme samenleving, maakt dat fundamentalisten tegen een democratische staatsvorm met een grote nadruk op individuele vrijheid en mensenrechten zijn. Dat betekent echter niet dat de overheid in een democratische samenleving fundamentalisten op ondemocratische wijze tegemoet mag of moet treden. Een democratische samenleving is een rechtsstaat waarin burgers, fundamentalist of niet, gelijk zijn voor de wet en waarin de overheid zich ook aan de wet moet houden (scheiding van wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht). In Nederland gelden de Nederlandse Grondwet, de overige Nederlandse wetgeving, de door Nederland geratificeerde mensenrechtenverdragen en dergelijke. Dit betekent niet dat iedereen in Nederland het daarmee eens moet zijn. Integendeel. Dan zou Nederland geen democratie meer zijn. Het betekent dat iedereen zich er in zijn gedrag aan moet houden. Iedere Nederlander mag pleiten voor wijzigingen in de Nederlandse Grondwet, overige wetgeving, enzovoort. Parlementsleden doen dat. Fundamentalisten mogen dat ook. Leerlingen de keuze voorhouden tussen Allah of de Grondwet heeft dus iets merkwaardigs. Je mag Allah of de bergrede best belangrijker vinden dan de Nederlandse (grond)wetgeving, als je je maar aan die wetgeving houdt (zolang zij niet veranderd is).

Dit principiële uitgangspunt levert ingewikkelde afwegingen op. Enerzijds houdt het bijvoorbeeld in dat de overheid levensbeschouwingen gelijk moet behandelen. Fundamentalistische ouders hebben onder de huidige Nederlandse wetgeving het recht om zelf een bijzondere school te stichten die gefinancierd zou moeten worden door de overheid, onder dezelfde voorwaarden als een niet-fundamentalistische bijzondere school. Een van die voorwaarden is natuurlijk dat de school zich beweegt binnen de grenzen van de Nederlandse wet. Burgers en particuliere organisaties mogen een fundamentalistische levensbeschouwing afwijzen en tegengaan, maar de scheiding van kerk en staat verbiedt de Nederlandse overheid om fundamentalistische levensbeschouwingen op zichzelf te bestrijden en te benadelen in vergelijking met andere.

Anderzijds houdt hetzelfde principiële uitgangspunt in dat de overheid de plicht heeft de huidige Grondwet en wetgeving waarin de keuze voor een liberaal-democratische samenleving ligt vervat, te respecteren, te handhaven en te verdedigen. Dat heeft er bijvoorbeeld toe geleid dat de Onderwijsinspectie een meldpunt discriminatie en extremisme in het onderwijs heeft ingesteld. 'Hier kunnen alle betrokkenen bij het onderwijs (personeel, ouders, leerlingen, evt. vrijwilligers) terecht met signalen inzake discriminatie, fundamentalisme, extremisme en dergelijke.'¹⁴ Kortom, de democratische rechtsorde houdt enerzijds in dat minderheden en afwijkende levensbeschouwingen de ruimte horen te krijgen, ook als ze ondemocratische gedachten huldigen, maar anderzijds ook dat de overheid die democratische rechtsorde hoort te verdedigen. In hoeverre en op welke wijze de overheid de democratie mag en moet verdedigen is een kwestie van steeds opnieuw de juiste balans zoeken.

De overheid heeft niet alleen beleid specifiek gericht tegen fundamentalisme, maar ook positief beleid, dat weliswaar algemeen is maar ook fundamentalisten raakt. De overheid hoort geen partij te kiezen in levensbeschouwelijke kwesties, maar vaak is neutraliteit echt onmogelijk. De overheid hoort ook dan af te wegen welke koers het meest verantwoord is. Er is geen simpel recept.¹⁵ Een voorbeeld – er zijn er vele – is het emancipatiebeleid. Met het oog op gelijke levenskansen voor iedereen – een belangrijk punt in een democratie – eist de

Nederlandse staat dat alle kinderen, jongens en meisjes, tot een bepaalde leeftijd onderwijs krijgen en dat mannen uit een fundamentalistische groepering waarin de vrouw binnenshuis hoort te blijven, vrouwen in de openbare sfeer niet discrimineren. Deze eisen komen voort uit een bepaalde opvatting van wat belangrijke levenskansen zijn. Het is onmogelijk de idee van gelijke levenskansen inhoud te geven zonder antwoord op de vraag 'kansen waartoe?' Een staat die voorwaarden wil scheppen voor een samenleving 'waarin ieder ongeacht sekse (...) de mogelijkheid heeft een zelfstandig bestaan te verwerven en waarin mannen en vrouwen gelijke rechten, kansen, vrijheden en (sociale) verantwoordelijkheden kunnen realiseren',¹⁶ zendt een boodschap uit die de traditionele waarden in patriarchaal-fundamentalistische subculturen ondermijnt. Een democratische overheid hoort diversiteit te respecteren, maar zij kan in haar beleid onmogelijk in gelijke mate overeenstemming vertonen met alle mogelijke waarden en manieren van leven. Zij hoeft dat dus ook niet te proberen. Dit neemt echter niet weg dat zij wel zo veel als redelijk verantwoord is, ruimte moet bieden aan minderheden met afwijkende opvattingen, ook fundamentalistische. Een democratische overheid kan een patriarchaal-fundamentalistische religie en subcultuur toestaan, omdat en voor zover een aantal mannen en vrouwen daar zeer aan gehecht is en zelf voor kiest.

Uiteraard zijn er situaties waarin glashelder is dat de overheid moet optreden tegen fundamentalisten. Echter niet vanwege het enkele feit dat het fundamentalisten zijn. De overheid heeft het recht en de plicht om in te grijpen wanneer fundamentalisten de wet overtreden. Dat geldt wanneer ze een inbraak plegen of rijden onder invloed, maar ook als het gaat om het schenden van de leerplicht, bedreiging van 'afdwalende' geloofsgenoten of gebruik van geweld. Fundamentalisme is in de kern religieus geïnspireerd verzet tegen de moderne, seculiere, pluriforme en democratische samenleving. Om te voorkomen dat dit verzet 'op kwaadaardige wijze radicaliseert'¹⁷, kan een democratische overheid het beste een driesporenbeleid volgen. Ten eerste: naarmate een democratische samenleving gunstigere levenskansen biedt aan fundamentalisten, zullen zij zich er waarschijnlijk minder extreem tegen verzetten. Zo mag men aannemen dat bijvoorbeeld overheidsmaatregelen die racisme en discriminatie van allochtone jongeren op de arbeidsmarkt, in het uitgaansleven en in het publieke debat tegengaan, ook radicalisering van moslimfundamentalisten in de richting van gewelddadige acties tegengaan.¹⁸ Mensen die al geradicaliseerd zijn, zal men er niet door op andere gedachten brengen, maar het gaat erom die groep niet groter te laten worden. Ten tweede: alle burgers moeten zich aan de wet houden, ook fundamentalisten, en dat moet voor iedereen duidelijk zijn, niet alleen als norm, maar ook doordat de overheid die norm consequent handhaaft, niet alleen tegenover fundamentalisten. Ten slotte: de overheid moet zichzelf ook aan de wet houden, de mensenrechten respecteren, burgers gelijk behandelen en democratische procedures respecteren. Als ze dat niet doet, verrijkt ze zelf de voedingsbodem voor radicalisering van fundamentalisten.

Wat dit laatste betreft maak ik me wel enige zorgen. Er zijn te veel voorbeelden van parlementariërs die bedenkelijke voorstellen doen en bewindslieden die met steun van het parlement over de schreef gaan. De recente verhoging van de leeftijds- en inkomensgrens voor huwelijksmigranten en de eis die aan hen wordt gesteld om een toelatingsexamen te behalen voor Nederlands en kennis van de Nederlandse samenleving voordat ze Nederland in mogen, is mijns inziens een duidelijk voorbeeld van aantasting van de mensenrechten van bepaalde groepen Nederlandse burgers. Het gaat dan in het bijzonder om het recht op vrije keuze van een huwelijkspartner en het recht op een gezinsleven.¹⁹ De motie van de Tweede-Kamerleden

Geert Wilders en Mat Herben van 29 september 2004 om gezinsvorming en gezinshereniging voor een periode van vijf jaar voor niet-westerse immigranten te verbieden is ook bedenkelijk.²⁰ Een laatste voorbeeld is het standpunt van vvd-Kamerlid Arno Visser, naar aanleiding van het voorlopige vonnis van de rechter, dat op basis van het Internationale Verdrag voor de Rechten van het Kind twee kinderen uit een illegaal in Nederland verblijvend Ghanees gezin recht hebben op financiële ondersteuning van gemeenten als de ouders geen middelen hebben. Visser zegt te zijn omgevallen van verbazing en concludeert:

‘Rechters gaan te veel op de stoel van de bestuurder zitten. Dat is geen goede zaak, want wetgeving moet tot stand komen op basis van democratische besluitvorming. Ik wil dat rechters gaan toetsen aan de Grondwet. Dan hoeven we niet meer de omweg via internationale verdragen te nemen. Bovendien moet de politiek corrigerend optreden als rechterlijke uitspraken beleidsmatige consequenties hebben. Dat is reparatiewetgeving. (...) Daarnaast moeten we internationale verdragen ter discussie stellen als ze een werking krijgen die nooit is beoogd. Ze zijn soms jaren geleden tot stand gekomen en bijstelling kan soms noodzakelijk zijn.’²¹

Hier is uiteraard veel over te zeggen. Het gaat mij er nu om dat het juist een belangrijke functie van mensenrechtenverdragen is om overheden beperkingen op te leggen. We gaan echt de verkeerde kant op als zelfs Nederlandse bestuurders en volksvertegenwoordigers om wat voor reden dan ook de neiging krijgen om de mensenrechten minder ernstig te nemen. Een democratische overheid hoort mensenrechten te beschouwen als heilige grond waarop ze staat en graag wil staan en niet als hinderlijk en lastig. Als niet-westerse allochtone Nederlanders – op wie zware druk wordt uitgeoefend om te integreren – het gevoel krijgen dat ze niet gelijk worden behandeld, dat ze geen eerlijke kans krijgen, dat ze niet welkom zijn, dan gaat er echt iets mis. We doen er verstandig aan het radicaliserende effect daarvan niet te onderschatten.

Noten

- 1 Thijs Wöltgens, ‘Allah of Grondwet? Twee concepten van het primaat van de politiek’ in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2004* (Den Haag 2004) p. 82-89. In deze tekst stelt Wöltgens op p. 86 ook de vraag die als titel dient voor dit artikel.
- 2 *Ibidem*, p. 86-87.
- 3 René Moerland en Frank Vermeulen, “Fundamentalisme is eigen aan ieder mens”, interview met minister Piet Hein Donner, *NRC Handelsblad*, 28 dec. 2004.
- 4 Minister Donner: Kerk en Staat. Toespraak van minister Donner van Justitie bij de predikantenbijeenkomst Savornin Lohmanstichting, Fractiekamer CDA, Den Haag, 20 sept. 2004. <<http://www.justitie.nl/pers/speeches/>>.
- 6 *Ibidem*. In het eerder genoemde interview zegt Donner: ‘De Verlichting, de gedachte dat er niet meer is dan je ziet of begrijpt met je verstand, is ook een geloof.’
- 6 Minister Donner, ‘De C van het CDA’, speech op het CDA-congres van 16 april 2005, p. 4, pdf-bestand te vinden op <<http://www.cda.nl/>>.
- 7 Frits Bolkestein, ‘Enlightenment fundamentalism’, inleiding op de conferentie ‘The clash of cultures’

- georganiseerd door het Internationaal Secretariaat van de VVD op 1 juli 2005 in het Diligentia Theater in Den Haag. Te vinden op <<http://www.vvd.nl/>>.
- 8 Zie bijvoorbeeld: Roy S. Porter, *The Enlightenment* (2de druk; Basingstoke 2001), hoofdstuk 4, 'Reforming religion by reason' en Owen Chadwick, *The secularization of the European mind in the nineteenth century* (2de druk; Cambridge 1990).
 - 9 (Chicago en Londen 2003).
 - 10 Een juistere aanduiding lijkt mij: scheiding van levensbeschouwelijke organisatie(s) en staat.
 - 11 Almond, Appleby en Sivan, *Strong religion*, p. 240.
 - 12 Martin Riesebrodt, *Die Rückkehr der Religionen. Fundamentalismus und der 'Kampf der Kulturen'* (München 2000) p. 54 en 115; Kathleen McNeil, "'Fundamentalisms' Qualified', 26 april 2004, te vinden op <<http://www.whrnet.org/fundamentalisms/docs/issue-fundqualified0404.html>>.
 - 13 Riesebrodt, *Die Rückkehr der Religionen*, p. 55. Zie ook Almond, Appleby en Sivan, *Strong religion*, p. 149.
 - 14 Minister Verdonk voor Vreemdelingenzaken en Integratie in haar nota van 19 augustus 2005 (*Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 2004-2005*, Bijl. 29754, Terrorismebestrijding, nr. 27, Brief van de minister bij de aanbieding van de nota 'Weerbaarheid en integratiebeleid. Preventie van radicalisering vanuit het perspectief van het integratiebeleid', p. 6).
 - 15 Voor een theoretische verantwoording van dit standpunt verwijs ik naar Joseph Carens, *Culture, citizenship, and community. A contextual exploration of justice as evenhandedness* (Oxford 2000). Zie ook mijn *De multiculturele samenleving, een humanistisch ideaal* (Amsterdam 2004) p. 12-24.
 - 16 Hoofddoelstelling van het emancipatiebeleid van de Nederlandse regering. Zie M. Gijsberts, A. Merens, S. Groeneveld e.a., *Emancipatie in estafette. De positie van vrouwen uit etnische minderheden* (Den Haag 2004) p. 4.
 - 17 Dit is de terminologie die minister Donner van Justitie hanteert in zijn nota Radicalisme en radicalisering van 19 augustus 2005, *HTK 2004-2005*, Bijl. 29754, nr. 26 en minister Verdonk voor Vreemdelingenzaken en Integratie in haar al genoemde nota Weerbaarheid en integratiebeleid.
 - 18 *HTK 2004-2005*, Bijl. 29754, nr. 27, p. 8-9.
 - 19 Zie verder Peter Derkx, 'Multiculturele samenleving: huwelijksmigratie en integratie', in: Harry Kunneman e.a., *Ontmoeting, dialoog en educatie. Vormingswerk in een multiculturele samenleving* (Utrecht 2005) p. 27-50.
 - 20 *HTK 2004-2005*, Bijl. 29800, Nota over de toestand van 's Rijks financiën, nr. 24, motie van de leden Wilders en Herben, voorgesteld 29 september 2004.
 - 21 Cees van der Laan, 'Dan moet de Bijstandwet maar aangepast', *Trouw*, 12 aug. 2005.

Jaarboek Parlementaire Geschiedenis --- 2005

God in de Nederlandse politiek

Redactie:
C.C. van Baalen
A.S. Bos
W. Breedveld
P.B. van der Heiden
J.J.M. Ramakers
W.P. Secker

Centrum voor Parlementaire Geschiedenis,
Nijmegen

Sdu Uitgevers, Den Haag

2005